

Артыкул прысвечаны псіхалагічнаму тыпу метафары, дзе найменні прыродных з'яў і стыхій выступаюць для абазначэння эмоцый, пачуццяў чалавека і іх праяў у паводзінах, маўленні. У структуры метафарычнай мадэлі «прыродны свет → псіхалогія чалавека» вылучаюцца некалькі прыватных мадэлей, якія валодаюць высокай ступенню прадуктыўнасці ў сучасных мовах. Параўнальны аналіз узуральных метафар беларускай і англійскай моў дапамагае выяўленню ўніверсальных метафарычных мадэлей, а таксама фіксацыі выпадкаў несупадзення семантычнага аб'ёму слоў і прыкладаў унікальных метафар, характэрных толькі для адной мовы.

ПСІХАЛАГІЧНЫЯ МЕТАФАРЫ СЕМАНТЫЧНАЙ СФЕРЫ «ПРЫРОДНЫ СВЕТ»

Аспекты мадэліравання ў беларускай і англійскай мовах

В. Ю. Шыманская,

аспірант кафедры сучаснай рускай мовы
БДПУ імя Максіма Танка

Словы, якія абазначаюць або характарызуюць разнастайныя псіхічныя станы, працэсы і якасці асобы, найчасцей з'яўляюцца не прамымі, а ўскоснымі намінацыямі, заснаванымі на метафарычным пераасэнсаванні тых ці іншых з'яў прадметнага свету. У якасці абазначэнняў псіхалагічных з'яў могуць выступаць словы практычна ўсіх «рэальных» семантычных сфер, што тлумачыцца агульным законам метафарызацыі – імкненнем чалавечага розуму тлумачыць складаныя і недаступныя непасрэднаму ўспрымання з'явы проста і канкрэтна.

Антрапацэнтрычнасць моўнай карціны свету абумоўлівае наяўнасць канцэптуальных паралелей паміж унутраным станам чалавека і знешнімі сіламі прыроды, стыхіямі, што адлюстроўваецца ў існаванні шэрагу анталагічных метафар [1, с. 95]. У аснове ўзнікнення метафарычных мадэлей ляжыць прывычнае для прадстаўнікоў той ці іншай моўнай культуры супастаўленне кагнітыўных структур крыніцы і мэты, выяўленне рэlevantных рыс падабенства, а таксама замацаванне за абазначаемым пэўных якасцей, якія могуць і не ўваходзіць у яго першасную кагнітыўную структуру. Як паказвае даследаванне, такія мадэлі могуць быць агульнымі для розных моў – універсальнымі.

Метафары псіхалагічнага тыпу разглядаліся ў даследаваннях Дж. Лакофа і М. Джонсана [1], Г. Скларэўскай [2], В. Старычонка [3] і інш., прычым увага надавалася ў асноўным намінацыі афектаў (бурных эмоцый), у той час як мноства іншых кампанентаў псіхалогіі чалавека (псіхічныя працэсы, уласцівасці асобы, псіхаматорыка) заставаліся па-за межамі даследаванняў. У дадзеным артыкуле робіцца спроба шырокага апісання псіхалагічнага метафарыкона, заснаванага на супастаўленні псіхалогіі чалавека з прыроднымі з'явамі.

Метафарычная мадэль «прыродны свет → псіхалогія чалавека» валодае высокай ступенню прадуктыўнасці: яна ўтварае парадыгму прыватных мадэлей, кожная з якіх мае адметныя рысы. У структуру «прыроднай», акрамя «раслінна-жывёльнай» уваходзяць такія мадэлі, як «з'явы прыроды → псіхалогія чалавека», «агонь / вада → псіхалогія чалавека». Яны і будуць разгледжаны ў дадзеным артыкуле.

1. «**Сіла і дынаміка прыродных з'яў → інтэнсіўнасць эмоцый**». Аспекты сілы, нечаканасці, непадушаднасці кантролю кагнітыўна аб'ядноўваюць канцэптасферы прыродных з'яў і эмацыянальных станаў. Асаблівасцю такіх метафар з'яўляецца іх універсальнасць, г. зн. набыццё пэўным словам, суаднесеным з дэнататам рэальнага свету, метафарычнага значэння ў розных мовах, што з'яўляецца сведчаннем агульнасці механізмаў мыслення і пазнання свету.

Полісеманты са значэннем 'парыў ветру' пераасэнсоўваюцца ў кірунку 'ўздым энергіі', 'імкненні чалавека' (*парыў, парыванне*), 'моцнае, нечаканае праяўленне пачуццяў' (*парыў, ураган, шквал, gust*): *парывы пачуццяў парывы натхнення, тыя ж парыванні ў новым пачуцці, шквал дзвячовага смеху, а gust of passion (парыў страсці)*. Уключаныя ў кагнітыўны фрэйм ветру, дзянці яго ўласцівасцяў (*парывістасць, парыўнасць*) абазначаюць рэзкасць, эмацыянальнасць, няўрымслівасць (*парывістасць характару*). Метафары са значэннем 'слабы вецер' (*павеў, подых*) абазначаюць лёгкае адчуванне, прадчуванне нечага або ўплыў нечага на чалавека: *чуць павевы шчасця і прыскорваць крок, павевы новай мыслі*.

Высокачастотнай і адной з самых вобразных з'яўляецца група метафар з агульным значэннем моцных з'яў прыроды, лексіка-семантычныя варыянты (далей – ЛСВ) якой часта знаходзяцца на мяжы сфер «атмасферныя прыродныя з'явы» і «стыхійныя з'явы». Такія метафары, як *віхор, бура, навальніца, storm, gale, whirlwind* апісваюць бурнае праяўленне эмоцый, душэўнае хваляванне, часам бязладзіцу: *у душы бушавала бура, навальніца нянавісці дзікай і злосці,*

vixor новых уражанняў; а **storm of protest** (бура пратэсту), а **gale of merriment** (бура весялосці), а **whirlwind of romance** (ураган любові).

Найменні прыродных з'яў з семай 'разбуральнасць' (*tornado, effusion*) дапамагаюць ствараць вобраз бурных эмоцый, якія часта маюць негатыўны наступствы: а **tornado of emotional confusion** (тарнада эмацыянальнай збянтэжанасці), *she was greeted with great effusion* (яе бурна сустрэлі). Многія словы дадзенай падгрупы набылі пераноснае значэнне нядаўна, аднак яны натуральна ўвайшлі ў мову, бо заснаваны на прадуктыўнай і рэгулярнай метафарычнай мадэлі.

Да «прыроднай» метафарычнай мадэлі належаць прадуктыўныя мадэлі «агонь → псіхалогія чалавека» і «вада → псіхалогія чалавека», заснаваныя на архетыпічных вобразах. Магутныя прыродныя стыхіі параўноўваюцца з душой і пачуццямі чалавека, працэсы гарэння і руху вады атаясамліваюцца з дынамікай эмацыянальных станаў, паводзінамі, мысленнем. У той час як для ўсіх «прыродных» метафар уласціва значэнне інтэнсіўнасці, то метафары агню і вады ўтвараюць мноства парадыгматычных мадэляў, унутры кожнай з якіх існуе свайго роду шкала інтэнсіўнасці: яе кампаненты выбудоўваюцца ў ланцужкі адпаведна з суаднесенасцю метафарычнай намінацыі са з'явамі пазамойнай рэчаіснасці. Як правіла, чым мацнейшая эмацыянальная афарбоўка метафарычнага значэння, тым больш яно страчвае суаднесенасць з канкрэтным вектарам пазітыўнасці–негатыўнасці і пачынае абазначаць інтэнсіўнасць пачуццяў, звычайна афектыўныя станы, што асабліва выразна выяўляецца ў метафарах «вогненнай» мадэлі.

2. «Агонь → інтэнсіўнасць пачуццяў». ЛСВ у складзе метафарычнай мадэлі «агонь → пачуцці» ўтвараюць шкалу інтэнсіўнасці, дзе парадыгматычныя адносіны паміж кампанентамі заснаваны на суаднесенасці афектыўнасці (моцы, непадуладнасці кантролю) пачуццяў з рознымі відамі агню, а таксама на супастаўленні акцыянальных кампанентаў кагнітыўнага фрэйма агню. Важна адзначыць, што агульнае значэнне інтэнсіўнасці тлумачыць асаблівасць трактоўкі пераносных значэнняў. Так, словы *іскарка, агеньчык* абазначаюць пачуцці, якія паддаюцца кантролю, маюць невысокую ступень інтэнсіўнасці і праяўлення, хаця могуць быць важнымі для асобы. Метафары *іскра, іскрачка, іскрынка, spark, sparkle* характарызуюць пачатак ці праяўленне якога-небудзь пачуцця, думкі, таленту: *іскра радасці, іскра надзеі, a tiny spark of anger* (маленькая іскрынка злосці). Аналагічна полісеманты *агеньчык, іскарка, іскрачка, іскрыстасць, sparkle* могуць выступаць у спалучэнні са словам «вочы», абазначаючы бляск вачэй як адлюстраванне якога-небудзь унутранага стану чалавека: у *вачах успыхнулі смяшлівыя агеньчыкі, нядобрый іскрачкі ў вачах, there is a sparkle in his eyes* (у яго вачах іскрачкі).

У англійскай мове полісемант *sparkle* можа набываць значэнне 'дасціпнасць': *she's got a kind of sparkie* (у яе ёсць іскрынка). У беларускай мове метафара *агеньчык* можа абазначаць душэўны ўздых: *энтузіязм і камсамольскі агеньчык*.

Наступным у парадыгме агню з'яўляецца полісемант *агонь, fire*, які характарызуе жваваць, душэўны ўздых, страснасць: у *сэрцы агню хапае, агонь душы, the critic fanned the poet's fire* (крытык распаліў паэта), *the devouring fire of passion* (усепаглынальны агонь страсці). Гэты ЛСВ, як і большасць слоў разглядаемай падгрупы, таксама можа спалучацца са словамі *вочы і позірк*, абазначаючы бляск у вачах ад узбуджэння, страсці: *вочы свяціліся агнём, агонь у вачах*.

Полісемант *фейерверк, fireworks* абазначае сучэльны, няспынны паток чаго-небудзь, інтэнсіўнае праяўленне эмоцый: *успыхнуў фейерверк гнеўных слоў і патух, putting these men together you're bound to have fireworks* (сустрэча гэтых двух людзей забяспечыць вам фейерверк).

Даволі высокую ступень інтэнсіўнасці пачуццяў абазначаюць метафары *запал, пал, гарэнне, ardour*, характарызуючы ўзбуджаны стан, парыўнасць, адданасць якой-небудзь справе, пачуццю: *гаварыць з запалам, ахаладзіць пал сялянскай злосці, творчае гарэнне, the rebuff did little to dampen his ardour* (супрацьстаянне не змагло паўмерыць яго пал). Аналагічнае значэнне маюць і вытворныя словы *палкасць, палымнасць, combustibility: палкасць гарачы вачэй, палымнасць неўтаймаванай натуры, combustibility of his personality* (палымнасць натуры).

Вялікае душэўнае ўзрушэнне, моцныя пачуцці называюцца метафарамі *пажар, паланне, палыханне, blaze, firestorm: не патушыць душы пажар, a firestorm of controversy* (пажар непаразумення). Полісеманты *распал, тушэнне, burnout* і вытворныя ад іх апісваюць знешняе ўздзеянне на пачуцці, умацненне пачуцця і яго спыненне, прыглушэнне: *прытуханне пачуццяў, high levels of professionalism may result in burnout* (высокія дасягненні ў прафесіі могуць прывесці да перагарання).

У адрозненне ад «страснай» напоўненасці канцэпта агню, стыхія вады міфалагічна атаясамліваецца з душой, зараджаннем жыцця, унутранымі сіламі чалавека (параўн.: жывая і мёртвая вада, вада вечнага жыцця). Часта параўнанне з вадой канцэнтруе ўвагу на ўнутраным стане душы, прыхаваных пачуццяў, якія з'яўляюцца дастаяннем толькі самога чалавека, у той час як вогненная стыхія не можа быць прыхаванай у нетрах чалавечай душы.

3. «Вада → наяўнасць і дынаміка псіхічных працэсаў і станаў». Многія словы «воднай» сферы набываюць у кантэксце квантытатыўнае значэнне, абазначаючы вялікую колькасць. Аднак такое значэнне набываецца ў выпадку спалучэння канкрэтных назоўнікаў са словамі, што абазначаюць псіхалагічныя паняцці. Такія полісеманты называюць, як правіла, або адзінкавыя праявы пачуццяў, іх неінтэнсіўнасць (*капля, кропля*), або ўсеабдымнасць і значнасць пачуцця (мора, акіян, sea, ocean): *па кроплі шчырасці і сардэчнай любові, the sea of real affection* (мора сапраўднага кахання), *oceans of energy* (акеаны энергіі).

Асноўным семантным кампанентам метафар воднай стыхіі з'яўляецца абазначэнне ўзнікнення, дынамічнага ці статычнага характару пачуццяў, іншымі словамі – дынамікі пачуццяў і станаў наогул. Наяўнасць або першакрыніца, прычына ўзнікнення пачуццяў выяўляюцца

ў другасных ЛСВ полісемантаў *крыніца*, *выток*, *струмень*, *fountain*: **крыніца** радасцей, **струмень** вынаходніцтва, а **fountain of truth** (фантан праўды). Нястрымны ход перажыванняў, пачуццяў, які немагчыма спыніць ці расчляніць на асобныя кампаненты, абазначаюць метафары **наплыў** (радасці), **цячэнне** (думак), **рака** (радасці), **каскад** (слоў), **фантан** (радасці), а **current** (of opinion) (патока меркаванняў), а **stream** (of abuse) (патока абраз). Часта такія метафары характарызуюць вербальны аспект зносін, праяўленне эмоцый у маўленні.

Характар руху вады метафарычна пераносіцца на псіхічнае жыццё і звязваецца з адносінамі інтэнсіўнасці. Так, полісеманты *прыліў*, *разліў*, *усплёск*, *tide*, *high tide* абазначаюць эмацыянальны пад'ём (агульнасць з арыентацыйным канцэптам «верх»), высокую інтэнсіўнасць пачуцця: **прыліў** злосці і **крыўды**, **разліў** пяшчоты, **усплёск** радасці, а **tide of kindness** (хваля дабрыві), а **tide of euphoria** (хваля эйфарыі). Семантыка-стылістычнай асаблівасцю такіх слоў з'яўляецца іх сінанімічнасць са словам *хваля*, *wave*, прычым у парадыгматычных адносінах яны выступаюць больш інтэнсіўнымі дэскрыптарамі пачуццяў, пар.: *разліў пяшчоты і хваля пяшчоты, a tide of kindness і a wave of kindness*.

Такім чынам, метафарычная мадэль вады служыць для наймення псіхалагічных з'яў у напрамку ступені праяўлення пачуццяў (квантытатывы аспект) і іх дынамікі.

4. «**Непагода → негатывныя эмоцыі**». Сэнсавую і, як следства, метафарычную агульнасць маюць мадэлі абмежавальніка (у дадзеным выпадку пагаршэнне бачнасці выступае фокусам метафары) і непагоды. Як разнастайныя ападкі пагаршаюць бачнасць, так і ўспрыманне чалавека, яго свядомасць можа зацямяцца. Дрэннае надвор'е часта асацыіруецца з сумам, таму ў кагнітыўнай структуры мэты ў адных выпадках высвечваецца сема 'сум', а ў іншых – 'ускладненне бачнасці'. На прыкладзе полісеманта *туман* можна разгледзець тры аспекты актуалізацыі адценняў пераноснага значэння: а) тое, што перашкаджае добра бачыць, засцілае зрок (*позірк заслаўся густой пеляной туману*), б) тое, што перешкаджае правільна ўспрымаць і разумець (*нейкі туман найшоў, туман хмелю*); в) вобразнае ўжыванне, дзе непасрэдна супастаўляюцца канцэптасферы дрэннага настрою і непагоды (*сум туманамі ляжыць*). У англійскай мове полісеманты *haze*, *fog* актуалізуюць толькі значэнне 'няяснасць свядомасці': *an alcoholic haze* (алкагольны туман), *the fog in my brain* (туман у галаве).

Траістасць семантычнага разгортвання ўласціва і полісемантам *смуга*, *імгла*, а полісемант *mistiness* актуалізуе два базавыя значэнні: *вочы ахутваліся смугой*, *вочы наліваюцца імглой*, *mistiness of her eyes*; *смуга ў свядомасць забрыла*, з *Імглы ўспамінаў*, *mistiness of the memories*; *смуга на твары*, *нібы скруха*, *задумы сумная імгла*. Шляхам спрашчэння можна абазначыць ключавое значэнне фокуса метафары як «пеляна слёз» (першае значэнне), «няяснасць свядомасці» (другое) і «дрэнны настрой» (трэцяе).

Полісемант *павалока* мае метафарычнае значэнне толькі першай мадыфікацыі, абазначаючы сумны або непрыветны позірк: *вочы патухлі, схваўшыся за цьмянай павалокай*. ЛСВ *пахмурнасць*, *пахмурасць*, *cloudiness* абазначаюць, невясёлы выраз твару: *пахмурнасць не сыходзіла з твару*, *the cloudiness of his expression increases* (яго твар становіцца ўсё больш змрочным). Агульнай уласцівасцю метафар «непагоднай» мадэлі з'яўляецца іх высокая спалучальнасць са словамі *вочы*, *твар*, калі яны абазначаюць праяўленне ўнутраных станаў у позірку, міміцы.

У мастацкім стылі славесныя вобразы прыроднага свету знаходзяць, напэўна, самае яркае адлюстраванне, ствараючы непаўторныя спалучэнні і адценні значэнняў. Часта аўтары выкарыстоўваюць прыём градацыі, «нанізвання» метафар, ужываюць метафары розных тыпаў, ствараючы жывыя вобразы чалавечых перажыванняў: *Мурам астрожным твой лёс абгароджаны, Дзень твайго шчасця яшчэ не народжаны – сум туманамі ляжыць* (В. Васілёк). *З Імглы ўспамінаў устаюць: Пакінутыя лес і нівы, Дзе хмары над рачным абрываам Чаўнамі белымі плывуць* (Максім Танк). *The gust of joy, the balm of woe... Is rapture – giving woman* (R. Burns) (*І подых шчасця, і лякарства ад пакут – жанчына, што прыводзіць ў захваленне*). *Why, madam, love and lightning are the same, On earth they glance, from Heaven they came. Love is the soul's electric flame* (R. Burns). (*Мадам, пачуцці і маланкі так падобны: з нябёс упаўшы, бліснуть у цішы. Таму каханне – гэты дар цудоўны – як электрычнасць і агонь душы*).

Такім чынам, найменні прыродных атмасферных з'яў і стыхій выкарыстоўваюцца для апісання дынамікі, валентнасці і інтэнсіўнасці псіхічных працэсаў і станаў. Большасць такіх метафар з'яўляецца ўніверсальнымі для розных моў, што тлумачыцца агульнасцю законаў канцэпт-уалізацыі ведаў пра свет.

Вывучэнне і супастаўленне ЛСВ у розных мовах адкрывае гарызонты пазнання скрытых механізмаў метафарызацыі, усталявання агульнага і прыватнага ў метафарыконах розных моў, што неабходна для паўнаватарскага дыялогу культур і штодзённых чалавечых зносін.

ЛІТАРАТУРА

1. **Лакофф, Дж.** Метафары, котарымы мы жывем: пер. с англ. / Дж. Лакофф, М. Джонсон; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М.: Едиторал УРСС, 2004. – 256 с.
2. **Скляревская, Г. Н.** Метафора в системе языка / Г. Н. Скляревская. – 2-е изд. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2004. – 166 с.
3. **Старычонак, В. Дз.** Метафора ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў: манаграфія / В. Дз. Старычонак. – Мінск: БДПУ, 2007. – 190 с.
4. **Тлумачальны слоўнік беларускай мовы:** у 5 т. / пад рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мн.: БелСЭ, 1977 – 1979.
5. **АВВУУ Lingvo 12** [Электронный ресурс]. – Электронный словарь (385 Мб). – АВВУУ Software, 2006. – 1 диск (CD-ROM).
6. **Oxford Dictionary of English** / edited by C. Soanes, A. Stevenson – 2nd edition. – Oxford University Press, 2003. – 2088 p.